СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК 338.246.8[.004.14(-056,566)](477)

Ігор Вєтров,
к.і.н., Національний педагогічний університет ім. Драгоманова
(Київ) Україна, vetrov@npu.edu.ua

ВИКОРИСТАННЯ В'ЯЗНІВ НА ВІДБУДОВІ ОБ'ЄКТІВ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядається комплекс питань, пов'язаних з працевикористанням в'язнів ГУТАБу на відновленні промислового потенціалу республіки. Окреслено нормативно-правову базу, що регулювала цю сферу залучення робочої сили. Простежуються основні напрями використання праці ув'язнених на розбиранні руїн, будівельних та інших роботах. Розкриваються підходи керівників різних наркоматів (зокрема промислових та внутрішніх справ) до організації таборів виправно-трудових колоній поблизу індустріальних об'єктів, алгоритм узгодження інтересів керівних органів та виконавців у цьому сегменті економіки. Висвітлюються побутові умови утримання в'язнів, залучених до відбудовних робіт, особливості їхнього працевикористання. З'ясовується ефективність цього засобу подолання дефіциту робочих рук, а також його економічна доцільність.

Ключові слова: *Друга світова війна, Україна, важка індустрія, ГУТАБ, в'язні, відбудовні роботи, працевикористання, табори виправно-трудових колоній.*

Гігантські масштаби відбудовних робіт у секторі важкої індустрії УРСР потребували відповідної кількості робочих рук. У зв'язку з величезними людськими втратами (на війні гинули й отримували каліцтво у першу чергу саме ті категорії, що були найбільш затребуваними у промисловості) керівництво держави постало перед необхідністю пошуку нових джерел робочої сили. Один з таких ресурсів вбачався у «спецконтингенті» — в'язнях системи Головного управління таборів НКВС (ГУТАБ) СРСР. Працевикористання в'язнів у Радянському Союзі мало свою історію у довоєнний період, а також під час війни, про що йдеться у численних виданнях вітчизняних і зарубіжних авторів[1].

---

[1] ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918–1960 / сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров; Науч. ред.: В.Н. Шостаковский. — М.: Фонд «Демократия», 2000; *Росси Ж.*

Значно менше уваги дослідники приділили працевикористанню ув'язнених на заключному етапі війни та після її завершення. Саме цим спричинена поява цієї статті.

Війна сприяла поповненню установ ГУТАБу різними категоріями в'язнів, зокрема тими, які проходили за «політичними статтями». Високим залишався й відсоток засуджених за кримінальними, побутовими й економічними злочинами.

Якщо у 30-ті — першій половині 40-х років праця «зека» застосовувалась переважно у віддалених регіонах СРСР, то у другій половині 40-х — у зв'язку з відбудовною епопеєю — і в європейській частині, де руйнації виявилися найбільшими.

Британський вчений Д. Фільцер для позначення працевикористання в'язнів виправно-трудових таборів вживає термін «армія закабалених людей». У документах НКВС фігурує інша дефініція — «спецконтингент».

Величезні людські контингенти, які утримувалися в установах НКВС/МВС чи юридично залежали від цього відомства, перетворили його на одного з провідних гравців на цьому нестандартному «ринку праці».

Першу категорію тих, хто активно залучався до праці, становили в'язні виправно-трудових таборів. Наприкінці 1947 р. на території СРСР налічувалося близько 2,2 млн. ув'язнених, з яких 1,7 млн. були залучені до різних економічних проектів, зокрема у важкій промисловості (зокрема у гірничо-видобувній та металургійній — майже 179 тис.).

Міністерство внутрішніх справ, окрім працевикористання на власних об'єктах, здавало в оренду промисловим підприємствам понад 500 тис. в'язнів, отримуючи з цього значні кошти.

Другу категорію підневільних працівників формували німецькі, японські, угорські, румунські військовополонені (1 млн. у 1947 р.), 205 тис. яких працювали на будовах, 161 тис. — на вугільних шахтах, 32 тис. на електростанціях, 30 тис. — у чорній та кольоровій металургії.

Справочник по ГУЛАГу. В двух частях. — М.: Просвет, 1991; *Земсков В.Н.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект). — Ч. 1 // Социологические исследования. — 1991. — № 6. — С. 10–27; № 7. — С. 3–16; *Зубкова Е.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953 / РАН. Ин-т рос. Истории. — М.: РОССПЭН, 2000; *Фильцер Дональд.* Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны: [науч. издание] / Д. Фильцер; [пер. с англ. А.Л. Раскина]. — М.: РОССПЭН, 2011; *Bacon E.* The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives. — Basingstoke, 1994; *Solomon P.* Soviet Criminal Justice under Stalin. Cambridge: Cambridge University Press, 1996 та ін.

До третьої категорії відноситься майже 1,8 млн. тих, хто перебував на засланні. 1 млн. з них працювали у різних галузях економіки, зокрема 72 тис. — у вугільній, 33 тис. — в металургії.

Загалом у промисловість і на будівництві було залучено майже 3 млн. «підневільних». А загалом в економіці МВС було задіяно близько 20% промислових робітників. При цьому замість репатріантів до роботи ставали в'язні, що не зменшувало цю пропорцію. Для прикладу, наприкінці 1947 р. кількість зайнятих у вугільній галузі полонених становила 161 тис., а через рік — 120 тис., водночас кількість тимчасово переданих МВС бранців у розпорядження Міністерства вугільної промисловості, зросла з 24 до 64 тис. осіб, а в 1949 р. досягла 71 тис., що становило 10% від усієї робочої сили на підприємствах галузі[2].

Ще однією категорією примусових працівників стали громадяни СРСР, репатрійовані з території інших країн: колишні військовополонені, остарбайтери, біженці. Всього майже 6,8 млн. радянських громадян за роки війни побували у ворожому полоні чи на примусових роботах на чужині. 1 млн. з них загинули, а 5,8 млн. були репатрійовані до СРСР[3].

Уявлення про те, що більшість репатріантів були репресовані, не знайшли документального підтвердження. Р.У. Девіс доводить, що у 1946 р. лише 6% репатріантів поповнили так званий «спеціальний контингент МВС». Ще 14% стали базою для «робочих батальйонів» під егідою Наркомату/Міністерства оборони. До спецконтингенту потрапило близько 260 тис. репатріантів[4]. Навесні 1946 р. налічувалося 774 таких батальйони (607 095 колишніх військовополонених та цивільних репатріантів)[5].

Наприкінці 1946 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов підготував пропозиції щодо дострокового звільнення в'язнів з ВТТ і прикріплення їх за певними будовами й підприємствами, де вони відпрацювали 5 років. Передбачалося 120 тис. достроково звільнених спрямувати у вуглевидобувну галузь, 55 тис. — на зведення нових шахт і в нафтовидобувну промисловість. Достеменно невідомо, скільки «зека» у такий спосіб перетворилися на напіввільних робітників (за правопорушення чи втечу їх повертали в «зону» і додавали новий термін), але вже на початку 1947 р. перші партії звільнених за цією схемою вирушили на виробництво. З числа тих, хто міг претендувати на дострокове звільнення, виключалися ув'язнені за політичними статтями, за збройний розбій,

---

[2] *Фильцер Дональд.* Вказ. праця. — С. 40–41.

[3] Там само. — С. 41.

[4] *Davies R.W.* Soviet History in the Yeltsin Era. — Basingstoke, 1997. — P. 167, 168.

[5] *Фильцер Дональд.* Вказ. праця. — С. 42.

бандитизм та інші важкі злочини. Ці категорії мали право на зменшення терміну за кожен місяць роботи, упродовж якого вони перевиконували план[6].

Використання спецконтингенту було вимушеним кроком що на деякий час знімав гостроту дефіциту робочих рук. Однак ефективність та якість праці підневільних робітників залишалася настільки низькими, що міністерства й відомства за першої ж нагоди відмовлялися від них на користь вільнонайманих працівників. За даними Міністерства промисловості будматеріалів продуктивність праці «зека» ледь сягала 1/5 чи 1/6 продуктивності вільного робітника. Керівники об'єктів чорної металургії послідовно проводили курс на заміщення в'язнів вільнонайманими працівниками. Якщо у квітні 1946 р. частка спецконтингенту і членів робочих батальйонів тут становила 18%, то у вересні 1947 р. — 11%.

Фахівці вказують на два чинники, що визначали низьку результативність праці підневільних груп залучених до виробництва й дали підстави називати економіку МВС «дірявим решетом»: а) низька мотивація; б) надмірна витратність працевикористання цих категорій.

У зв'язку з цим собівартість продукції, що виготовлялась на об'єктах ГУТАБу, в кілька разів перевищувала аналогічні показники на цивільних підприємствах[7].

Фахівці вважають, що з економічної точки зору набагато вигідніше було звільнити в'язнів і найняти їх як вільних працівників. Величезні обсяги ресурсів, що спрямовувалися на утримання ГУТАБу, — продуктів харчування, сировини і напівфабрикатів, автомобілів, обладнання, паливно-мастильних матеріалів — у поєднанні з витратами на утримання апарату робили цю зону виробництва низькорентабельною.

Та якщо для самого МВС вирішальне значення мало його місце і роль в системі органів державного управління, то для режиму — його функція найефективнішого інструменту терору, що мав паралізувати будь-які, навіть потенційні можливості спротиву й опозиційності.

На відміну від «Великого терору» 30-х років, післявоєнна репресивна політика позначена зміною співвідношення між політичними й кримінальними категоріями в'язнів ГУТАБу. У період 1946–1952 років за політичними звинуваченнями було арештовано менше 495 тис. осіб, з яких 461 тис. (93%) спрямовувались у табори, а за кримінальними — 4,8 млн.[8]

---

[6] Там само. — С. 43.

[7] *Ivanova, G.M.* Labor Camp Socialism: The Gulag in the Soviet Totalitarian System. Armonk, 2000. — P. 104, 198.

[8] *Попов В.П.* Государственный террор в советской России, 1923–1953 гг. (источники и их интерпретация) // Отечественные архивы. 1992. — № 2. — С. 28; *Фильцер Дональд.* Вказ. праця. — С. 47.

Ще 200 тис. осіб потрапили у ВТТ за присудами військових трибуналів упродовж 1946–1948 рр. на підставі законів про громадян, які самовільно залишили підприємства ВПК чи транспорт. Дані про засудження за кримінальними статтями не охоплювали 1,4 млн. осіб (переважно робітників), які у 1946–1952 рр. були ув'язнені на стислі терміни (від 2 до 4 місяців) за несанкціоноване залишення промислових об'єктів невійськового значення[9].

З 1947 р. виразно проявилася тенденція, пов'язана зі збільшенням термінів ув'язнення. До того, як у червні 1947 р. з'явилися нові закони про крадіжки, за цей вид правопорушень призначались порівняно невеликі терміни ізоляції у пенітенціарних закладах. У 1937 р. близько чверті кримінальних злочинів каралися терміном ув'язнення до 1 року, а найсуворіші вироки не перевищували 10 років. З середини 1947 р. майже половина засуджених за кримінальні правопорушення отримали по 6 та більше років, а максимальний термін зі скасуванням смертної кари (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 р.») зріс до 25 років.

За даними П. Соломона, між 1946 і 1952 роками близько 1,7 млн. осіб були засуджені за розкрадання державної власності, причому, 1,4 млн. з них — після 1946 р. Ще 785 тис. осіб засудили за крадіжки особистого майна (650 тис. — після 1946 р.)

Понад половина арештованих і засуджених за указами про розкрадення державного й особистого майна припало на перші 18 місяців після вступу їх у дію[10].

Д. Фільцер висловлює припущення, що справжня кількість засуджених перевищувала 2 млн., оскільки, по-перше, дані Мін'юсту вважалися неповними, по-друге, вони враховували тільки тих, хто був засуджений цивільними судами, не охоплюючи випадків крадіжок на залізницях, що розглядалися до березня 1948 р., коли залізничний транспорт був демілітаризований, військовими трибуналами[11].

Загалом робітники та члени їх родин здійснювали від 32 до 40% правопорушень (колгоспники — 25%)[12].

Нормативно-правове регулювання сфери працевикористання ув'язнених здійснювалося переважно завдяки директивам, наказам, циркулярам Наркомату внутрішніх справ. Одним з головних документів такого змісту стала директива наркома внутрішніх справ СССР від 6 квітня

---

[9] *Земсков В.Н.* Указ от 26 июня 1940 года (еще одна круглая дата) // Радуга. — 1990. — № 6. — С. 45.

[10] *Solomon P.* Soviet Criminal Justice under Stalin. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. — P. 409–413.

[11] *Фильцер Дональд.* Вказ. праця. — С. 48.

[12] *Попов В.П.* Вказ. праця. — С. 28; *Фильцер Дональд.* Вказ. праця. — С. 25.

1943 р. «Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів». У документі вказувалося, що організація праці ув'язнених на відбудові промислових підприємств мала базуватися на угодах між табірними підрозділами НКВС та господарськими одиницями. Сторони обумовлювали порядок утримання й охорони в'язнів, норми харчування, режим та умови праці, засоби заохочення і покарання.

Однак, слід наперед зазначити, що умов цих угод дотримувалися дуже рідко, що обтяжувало становище примусових робітників.

5 вересня 1947 р. заступник секретаря ЦК КП(б)У І. Лебедь надіслав телеграму до очільника тресту «Запоріжбуд» Димшиця. У ній ішлося про те, що за інформацією МВС УРСР у табірних підрозділах № 67 і № 97, які обслуговували трест, утримувалося 2890 ув'язнених, з яких у палатках мешкало 1269 осіб.

По табору № 67 не було завершене будівництво двох бараків, їдальні, овочесховища. У зв'язку з наближенням осінньо-зимового періоду виникла необхідність виведення контингентів, розміщених у палатках. Лебедь просив до 25 вересня закінчити будівництво стаціонарних житлових приміщень і перевести ув'язнених до них[13].

Втручання ЦК КП(б)У спричинила доповідна записка начальника ОВТК УМВС Запорізької області ст. лейтенанта Лукіна, який повідомив про вкрай незадовільну ситуацію з утриманням в'язнів: на одного мешканця бараків припадало 1,46 м^2 житлоплощі замість 2 м^2, не функціонували лазня, дезкамера, пральня, у житловій і виробничій зонах не було кип'яченої води, через відсутність овочесховища швидко псувалися продукти харчування. Все це спричинило передчасне виснаження, фізичну деградацію ув'язнених, підвищену захворюваність і летальність[14].

У довідці УПВІ МВС УРСР про наявність та розміщення ув'язнених у таборах МВС УРСР станом на 10 серпня 1947 р. вказувалося, що у 90 таборах утримувалося 76440 «зека». Для потреб працевикористання потрібно було додатково 36700 осіб, очікувалося надходження (у серпні–вересні) — 3200 осіб, з яких 2200 мали вивезти за межі республіки, а 1000 — розподілити на місці.

Працездатні в'язні розподілялися на об'єктах таких міністерств[15].

---

[13] Центральний Державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 4716, арк. 307.

[14] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4716, арк. 308.

[15] Там само, арк. 319.

Союзні міністерства	Наявність	Додатково потрібні	Надавалися
будівництва підприємств важкої індустрії	22009	11100	500
вугільної промисловості західних районів	8452	9000	6000
військового та військово-морського будівництва	7305	–	–
транспортного машинобудування	6406	–	–
промисловості будматеріалів	4294	–	–
шляхів сполучення	3075	–	–
будівництва паливних підприємств	3842	4600	–
чорної металургії	862	–	–
хімічної промисловості	1175	5000	2000
електростанцій	1231	–	–
річкового флоту	680	–	–
сільськогосподарського машинобудування	1922	–	–
харчової промисловості	3161	–	–
озброєння	700	–	–
авіаційної	525	–	–
кольорової металургії	1530	–	–
автопромисловості	420	–	–
морського флоту	450	–	–
внутрішніх справ	1442	2000	–
заготівель	800	1500	–
Республіканські міністерства			
житлово-цивільного будівництва	3292	3500	1500
промисловості будматеріалів	1158	–	–
харчової	659	–	–
текстильної	450	–	–
Разом	76440	36700	10000

27 серпня 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач звернувся до секретаря ЦК КП(б)У з листом, у якому повідомляв про те, що упродовж серпня–вересня 1947 р. в розпорядження МВС УРСР зі слідчих в'язниць мало надійти 10 тис. засуджених. Згідно з вказівкою ЦК, 6 тис. з них передавалося на будови «Головшахтвідновлення» Донбасу.

Решту 4 тис. МВС республіки пропонувало передати на будови Лисичанського хімкомбінату (2000 осіб), «Нікопольбуду» (500 осіб), Київської

ГРЕС (300 осіб), Міністерства житлово-цивільного будівництва (1200 осіб)[16].

Реакція на цю пропозицію невідома, але сам факт звернення засвідчує наявність широкої практики працевикорастання ув'язнених на будовах першої повоєнної п'ятирічки.

У серпні 1947 р. заступник міністра внутрішніх справ УРСР Лобуренко надіслав на ім'я міністра промбудматеріалів УРСР Шинкарьова і заступника секретаря ЦК КП(Б)У з будівництва І. Лебедя листа, в якому виклав результати обстеження умов працевикористання в'язнів у таборі при Корчуватських цегельних заводах у Києві.

У документі вказувалося, що організація праці ув'язнених перебувала на вкрай низькому рівні. На виробництві використовувалися найпримітивніші засоби механізації, тому працемісткі операції виконувалися вручну. Замість вагонеток відкатники возили ґрунт і вантажі громіздкими дерев'яними тачками без шарикопідшипників, колією для них слугували тонкі й вузькі стальні стрічки. Подача вугілля на естакади за нахилу 45% здійснювалася вручну.

На будові й виробництві не дотримувалися елементарні правила безпеки. У гарячих цехах не облаштували вентиляцію, освітлення було недостатнім. Працівники гарячих цехів не отримували спецхарчування, газованої води, а воду з криниць визнали непридатною для вживання після того, як багато людей інфікувалися шлунково-кишковими хворобами.

Несвоєчасне надання госпорганам палива, пального й автотранспорту унеможливлювало нормальне функціонування табору.

Несприятливі умови праці й утримання ув'язнених спричинили їхню масову фізичну деградацію і високу смертність.

Замість того, аби ліквідувати недоліки, керівництво міністерства звернулося до МВС з клопотанням про заміну контингенту, що й було зроблено. Та й після цього ніхто не поспішав змінювати ситуацію на краще[17].

Міністр Шинкарьов поінформував ЦК КП(б)У й МВС УРСР, що механізація працемістких процесів та подачі вугілля на печі передбачена й буде здійснена у 1947 р. Однак вивантаження цегли з печей тачками й використання катальних дошок, за його словами, здійснювалися на всіх заводах, де використовувався вільнонайманий контингент (мовляв, чому у «зека» умови праці мали бути кращими?)

---

[16] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4716, арк. 277.

[17] Там само, арк. 154, 155.

Витяжна вентиляція на печах передбачена не була, і за нормального їх функціонування ця обставина не могла впливати на роботу тих, хто вивантажував цеглу. Кількість робітників печей становили ледь 3% всіх ув'язнених, отже умови роботи на них не могли бути визначальним чинником фізичної деградації великої кількості ув'язнених.

Міністр дав розпорядження, аби на заводах не використовували тачки без підшипників та прискорили механізацію подачі вугілля на печі, відновили установки з виробництва газованої води, опалювальну систему й відремонтували табірний корпус, перевірили якість питної води, спорудили овочевий склад, завезли двомісячний запас палива, забезпечили табір автотранспортом[18].

Траплялося, що запити на великі контингенти військовополонених та ув'язнених не враховували реальних можливостей їхнього утримання і працевикористання. Для прикладу, секретар Одеського обкому КП(б)У А. Кириченко 30 вересня 1947 р. звернувся до ЦК КП(б)У з клопотанням, у якому зазначалося, що різке скорочення спецконтингенту, задіяного на найважливіших, часто пускових, об'єктах, поставило під загрозу здачу в експлуатацію кількох будов у встановлені урядом терміни. У зв'язку з цим автор листа просив Д. Коротченка дати вказівки керівництву МВС УРСР, аби Одеському обласному Управлінню МВС дозволили організувати табори і використати їх контингент на таких будовах: будівництві Одеського автоскладального заводу й Одеської ТЕЦ — 120 осіб, відбудові крекінг-заводу — 600 осіб, джутової фабрики — 550 осіб, відбудові суперфосфатного заводу — 500 осіб, зведенні заводу сільськогосподарського машинобудування ім. Жовтневої революції — 1000 осіб, відродження Одеського порту й заводу ім. Марті — 3000, відновлення Одеського залізничного вузла — 1500, цукроворафінадного заводу ім. Благоєва — 100 осіб, будівництві й експлуатації Булдинського заводу стінових матеріалів Мінпромбудматеріалів УРСР — 300, разом — 9150 осіб[19].

Після запиту ЦК заступник міністра внутрішніх справ республіки Лобуренко надіслав довідку, в якій пояснював, що табори не могли бути організовані:

– при суперфосфатному заводі (через режимні міркування, оскільки ув'язнені тут мали працювати поряд з вільнонайманими, що заборонялося);

---

[18] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4716, арк. 156, 157.

[19] Там само, оп. 76, спр. 34, арк. 317.

– при УБВР Одеського залізничного вузла (внаслідок розпорошеності його господарських одиниць, що унеможливлювало компактне використання в'язнів і забезпечення режимних вимог);

– на заводі ім. Жовтневої революції та Булдинському заводі (оскільки тут не було необхідних приміщень для розміщення ув'язнених та воєнізованої охорони).

Табори могли бути організовані за належних режимних та житлово-побутових умов на таких об'єктах: автоскладальному заводі й ТЕЦ — на 400 осіб, крекінг-заводі — 600 осіб, джутовій фабриці — на 500 осіб, «Головморбуді» — на 1500 осіб, на цукровому заводі ім. Благоєва — на 500 осіб, загалом — 3500 в'язнів[20].

Серйозною проблемою при цьому залишалась відсутність у МВС можливостей забезпечити ці контингенти охороною. Лобуренко пропонував набирати її з робітників підприємств, зацікавлених у спецконтингенті.

Як видно з цих документів, запити партійних органів на спецконтингент значно перевищували здатність місцевих підприємств і організацій утримувати й використовувати їх працю належним чином.

На деяких промислових об'єктах після репатріації військовополонених організація виправно-трудових таборів (ВТТ) була єдиним засобом забезпечити будови робочою силою. Саме так сталося на Львівському автоскладальному заводі. На клопотання секретаря Львівського обкому партії Грушецького міністр внутрішніх справ. Т. Строкач санкціонував створення у Львові табору ВТК на 1000 в'язнів. Цьому рішенню передувала інспекційна перевірка, що встановила наявність необхідної житлової площі, харчоблоку, лазні, підсобних служб, а також відсутність підведення газу для опалення та необхідність переобладнання зони табору й облаштування зони виробничого майданчика.

Таким чином, у разі вирішення питання про комплектування охорони (100 осіб) всі основні умови створення табору ув'язнених тут існували[21].

У міру зменшення контингенту військовополонених влада намагалася залучити на їхнє місце в'язнів. Так, на запит ЦК КП(б)У начальник Військморбуду № 9 (Одеса) інженер-полковник Жуленєв повідомляв, що в результаті огляду приміщень, призначених для розташування в'язнів, було встановлено: 1. Необхідність переведення військовополонених, розміщених поблизу заводу, в інший табір військовополонених. 2. Табір ув'язнених розташувати на території колишнього місця утримання військових бранців у кількості 300 осіб з тим, щоб силами ув'язнених здійснити

[20] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 34, арк. 319.
[21] Там само, 340–342.

надбудову 2 поверхів над загальною будівлею. Ці заходи мали забезпечити доведення упродовж 4–5 місяців чисельність «зека» у таборі до 1000 осіб. За цей час передбачалося проведення робіт з розширення табору, огородження виробничої зони. 3. Дирекція заводу визначила контур великої зони, що забезпечувала спільне використання в'язнів як на будівельних роботах, так і на операціях, пов'язаних з експлуатацією, головним чином, ливарного цеху[22].

З ЦК КП(б)У Жуленєву повідомили, що табір для в'язнів, згідно з існуючими правилами, можна було відкрити лише за наявності 500 «зека», а не 300. Тому для цього слід було підготувати належну кількість житлових площ й отримати підтвердження облуправління МВС про готовність надіслати 500 в'язнів[23].

А в деяких місцях через нерозпорядливість господарських організацій взагалі ставилося питання про розформування таборів, що обслуговували певні будови. Яскравим свідченням такого підходу до справи стала ситуація, що склалась у Дніпропетровську. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 1985 від 9 червня 1947 р., контингент ув'язнених у табірному пункті при тресті «Південавтобуд» мали довести до 3000 осіб. На середину вересня тут утримувалося 1400 в'язнів. Залучення до відбудовних робіт додаткових контингентів виявилося неможливим через відсутність житлової площі для розміщення ув'язнених. Графік зведення нових об'єктів трест не виконував. Готовність житлового барака ледь сягала 20%, кухні-їдальні — 10%. Трест не виконував договірних зобов'язань зі створення нормальних умов утримання і трудового використання наявних контингентів ув'язнених. Ремонт існуючих бараків не проводився. Гуртожитки інвентарем не забезпечувалися. «Зека» спали на голих нарах, оскільки трест не забезпечив їх постільною білизною. Внаслідок незадовільних умов утримання фізичний стан контингента деградував.

Робоча сила використовувалась тут вкрай неефективно: за І півріччя 1947 р. табір заподіяв державі збитків на суму 819 тис. руб. За таких умов подальше існування табірного пункту очільник МВС УРСР Т. Строкач вважав недоцільним. Міністр звертався до ЦК КП(б)У, аби управляючого тресту Прихожана примусили забезпечити виконання розпоряджень центру[24].

Згідно з рознарядкою МВС СРСР, будовам Мінважбуду в Дніпропетровській області надали такі контингенти військовополонених.

---

[22] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4716, арк. 343.
[23] Там само, арк. 344.
[24] Там само, арк. 345–346.

1. Тресту «Дніпроважбуд» — 1000 осіб (з робочих батальйонів МВС Московського округу).

2. Тресту «Дзержинськбуд» — 800 осіб (з них 100 — за рахунок знятих з робіт на заводі № 485 (Київ) та 700 — з Київського будівельно-монтажного управління № 26 Міністерства авіаційної промисловості).

3. Тресту «Дніпровськпромбуд» — 1000 осіб, знятих з підприємств місцевого значення в Сумській, Полтавській та Чернігівській областях.

Головною перешкодою для реалізації цих планів став брак транспортних засобів, що затримувало перевезення вказаних контингентів до місць нового призначення[25].

Наприкінці грудня 1947 р. інструктор відділу електростанцій та електропромисловості ЦК КП(б)У Гладков доповідав Д. Коротченку про те, що секретар парторганізації Київського будівельного управління Макаренко звернувся до ЦК з проханням дати вказівку МВС УРСР про покращення трудового використання табору ВТК на київській ГЕС-2. Гладков з'ясував: незадовільне працевикористання ув'язнених пояснювалося тим, що Київське будуправління не підготувало розгорнутого фронту робіт для всього табірного контингенту. Тому керівництву управління доручили в 10-денний термін підготувати зону для ведення будівельних робіт, а начальнику табору ВТК Суслову — у 5-денний термін організувати дві транспортні бригади по 40 осіб для виконання невідкладних робіт на ГЕС-2[26].

У грудні 1947 р. управляючий тресту «Дніпроважбуд» М. Гончаров надіслав до ЦК КП(б)У розлогу доповідну записку, в якій ішлося про те, що у лютому 1946 р., згідно з рішенням союзного уряду, в Дніпропетровську було створено трест «Дніпроважбуд». Головне його завдання полягало у відновленні підприємств чорної металургії. Правобережжя: заводу ім. Петровського, коксохімзаводу ім. Калініна, паровозного, «Червоного Профінтерну» та інших.

У березні 1947 р. у довідці до телеграми управляючого тресту «Запоріжбуд» інструктор відділу ЦК КП(б)У з будівництва і будматеріалів Ков'язін зазначав, що за інформацією управляючого тресту Димшиця за наявності 800 бранців табору ВТК на роботу виходило 320 осіб, всі інші були непридатними до праці.

За повідомленням заступника начальника Управління ВТТК МВС УРСР Єременка, начальник УМВС по Запорізькій області Роговцев

---

[25] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4716, арк. 350.

[26] Там само, арк. 439.

одержав вказівку у 5-денний термін вивести з табору 200 непрацездатних в'язнів і замінити їх працездатним контингентом[27].

10 травня 1947 р. міністр внутрішніх справ Т. Строкач інформував Д. Коротченка про те, що станом на 1 квітня у табірному відділені при «Азовстальбуді» утримувалося 313 в'язнів. Упродовж місяця завезли ще 1400 осіб. Житлова площа була розрахована на 2500 осіб.

У травні планувалося переміщення до цього табірного відділення 500 в'язнів зі Львівської пересильної тюрми та 500 — з Вінницької, для чого вже були призначені вагони. Крім того, на об'єкти «Азовстальбуду» мали прибути близько 1000 ув'язнених з тюрем Сталіно і Маріуполя.

Для розміщення цих контингентів трест «Азовстальбуд» мав збільшити житлові площі на 1200 осіб[28].

Станом на 25 травня 1947 р. укомплектованість табірних пунктів МВС УРСР в'язнями була такою:

1. «Азовстальбуд» (Маріуполь)

На житлові площі, розраховані на 2500 ув'язнених, до 1 травня утримувалася 1703 особи. До кінця місяця сюди завезли зі Львова й Вінниці ще 1000 осіб.

Оскільки до 1 липня очікувалося прибуття ще 1050 в'язнів з Проскурова, Кам'янець-Подільського та Ізяслава, тресту «Азовстальбуд» рекомендувалося до того часу підготувати потрібну житлову площу.

2. «Запоріжбуд» (Запоріжжя).

У житловій площі разом з палатками на 2700 осіб станом на 1 травня утримувалося 2227 осіб, до яких додалося у травні 913 осіб. 1700 з них розміщувались у палатках. Оскільки очікувалося прибуття ще 1000 в'язнів, керівництво тресту мало швидкими темпами зводити житло, а там з цим не поспішали.

3. «Нікопольбуд» (Нікополь).

Житлова площа разом з палатками була розрахована на 900 осіб у той час, коли в таборі утримувалося 970 в'язнів, а ще 300 мали прибути з Дніпропетровська. Однак у таборі не було ні лазні, ні дезкамери, ні пральні, а харчоблок мав низьку пропускну здатність. Трест не виконував постанову ЦК КП(б)У про підготовку для табору житлової площі на 2000 в'язнів.

4. «Південавтобуд» (Дніпропетровськ).

На житловій площі, здатній вмістити 790 осіб, розміщувалося понад 1000 ув'язнених. Тут також не обладнали лазень і дезкамер, а частина контингенту спала на голій долівці, що згубно позначалося на стані

---

[27] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4717, арк. 13.

[28] Там само, арк. 49.

їхнього здоров'я і працездатності. Практично не вживалися заходи для поліпшення умов утримання і праці в'язнів.

5. Завод сільгоспмашин ім. 1 Травня (Осипенко).

Тут також наявний контингент (1337 «зека») перевищував житлову площу (на 1060 осіб), 500 з них виводилися на будівельні роботи, інші — на завод.

Заплановане поповнення контингенту ще 200 в'язнями наштовхувалося на відсутність житла, натомість УВБР № 109 свої зобов'язання в цьому відношенні не виконував.

6. «Макіївбуд» (Макіївка).

На житлову площу для 570 осіб тут припадало 653 «зека», а у травні прибуло з Одеси ще 306 в'язнів. Трест зводив житло на 600 в'язнів[29].

21 червня 1947 р. заступник начальника управління ВТТК МВС УРСР майор Єременко та начальник відділу контрагентських робіт Бабчініцер надіслали до ЦК КП(б)У довідку про контингент ув'язнених, які утримувались у контрагентських табірних підрозділах УМВС Харківської області. У ній, зокрема, вказувалося, що на Харківщини налічувалося 12 контрагентських табірних підрозділів. Житлова площа, надана господарськими органами, давала змогу розмістити 6750 осіб, а станом на 20 червня в них утримувалося 5300 цілком працездатних «зека» і 2200 непридатних до фізичної праці, разом — 10200 осіб.

Контингент таборів залучався до робіт на таких об'єктах: заводах № 75 (Мінважмаш), ХТЗ (Мінсільгоспмаш), ГВРЗ (МШС), ГЕС-2 (МЕС), УВБР № 166 (Мінвійськморбуд УРСР), трестах «Південважбуд» (Мінважбуд СРСР), «Промшахтбуд» (Мінпаливбуд СРСР) та інших.

В'язні, не придатні до фізпраці, утримувалися в підрозділах і використовувалися на внутрішніх роботах, в обслузі та підсобних господарствах.

З метою розвантаження підрозділів від надмірного, непридатного до фізичної праці контингенту вживалися такі заходи: 1) формувалася спеціальна інвалідна колонія в Балаклійському районі на 700 осіб; 2) розширювалась площа Куп'янської сільгоспколонії для розміщення 300 в'язнів, непридатних до фізичної праці; 3) в судових органах оформлювалося дострокове звільнення 400 «зека», які втратили працездатність, а ще на 600 готувалися документи для подання на звільнення[30].

На підставі аналізу наведених даних Д. Фільцер стверджує, що «післявоєнне відновлення і реконструкція в основному спиралися на застосування абсолютно невільної робочої сили чи на працю мобілізо-

---

[29] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4717, арк. 72.

[30] Там само, арк. 80–81.

ваних напіввільних людей, що зазнали тих чи інших форм примусу. Це мало незчисленні негативні наслідки для ставлення працівників до праці та ефективності цієї праці»[31].

Як у економіці МВС/ГУТАБу, так і в інших секторах і промисловості підневільна праця була малопродуктивною і витратною. Умови, у яких працювали примусово залучені на навчання і виробництво, спричинили масову трудову дезерцію. І жодні перестороги та загрози кримінального переслідування не могли зупинити цей процес.

Напіввільний/напівзалежний статус основної маси зайнятих на будовах та в індустріальному виробництві, закріплювався на законодавчому рівні. Характер санкцій, яким підлягали всі без винятку категорії робітників, за самовільне залишення виробництва, дає підстави стверджувати, що навіть ті з них, які добровільно прийшли на підприємство, де-факто і де-юре ставали напіввільними. Радянське законодавство справляло гнітючий влив на настрої і морально-психологічний стан працівників, особливо у важкі 1946–1948 роки.

Слід мати на увазі, що застосування кабальної і рабської праці практикувалося не у всіх галузях індустрії. Наприклад, на машинобудівних заводах ці категорії були нечисленними, а плинність кадрів була низькою порівняно з іншими галузями.

Д. Фільцер наголошує також на тому, концепція відбудови й розвитку промисловості базувалася на залежності від кількох ключових секторів — вуглевидобутку, металургії та будівництва. Саме тут обсяги примусового працевикористання була найбільшими. «У цьому сенсі, — слушно зауважує дослідник, — весь процес реконструкції виявлявся заручником поведінки людей, у яких досвід примусу до праці та виживання зовсім не сприяв їхньому перетворенню в ентузіастів утілення в життя сталінського проекту»[32].

REFERENCES

Bacon, E. (1994). *The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives.* Basingstoke. [in English].

Davies, R. W. (1997). *Soviet History in the Yeltsin Era.* Basingstoke. [in English].

Fil'cer, Donal'd. (2011). *Sovetskie rabochie i pozdnij stalinizm. Rabochij klass i vosstanovlenie stalinskoj sistemy posle okonchanija Vtoroj mirovoj vojny: avtoriz. per. s angl.* (A. L. Raskin. Trans.). Moscow: ROSSPEN. [in Russian].

---

[31] *Фильцер Дональд.* Вказ. праця. — С. 62.

[32] Там само. — С. 63.

Ivanova, G. M. (2000). *Labor Camp Socialism: The Gulag in the Soviet Totalitarian System.* Armonk. [in English].

Kokurin, A. I., & Petrov, N. V.; (2000). *GULAG (Glavnoe upravlenie lagerej). 1918–1960.* Moscow: Fond «Demokratija». [in Russian].

Popov, V. P. (1992). Gosudarstvennyj terror v sovetskoj Rossii, 1923–1953 gg. (istochniki i ih interpretacija). *Otechestvennye arhivy.* [in Russian].

Rossi, Zh. (1991). *Spravochnik po GULAGu.* Moscow: Prosvet. [in Russian].

Solomon, P. (1996). *Soviet Criminal Justice under Stalin.* Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

Zemskov, V. N. (1990). Ukaz ot 26 ijunja 1940 goda (eshhe odna kruglaja data). *Raduga*, 6, 45. [in Russian].

Zemskov, V. N. (1991). GULAG (istoriko-sociologicheskij aspekt). Ch. 1. *Sociologicheskie issledovanija,* 6, 10–27; 7, 3–16. [in Russian].

Zubkova, E. (2000). *Poslevoennoe sovetskoe obshhestvo: politika i povsednevnost', 1945–1953.* Moscow: ROSSPEN. [in Russian].